

Jegyzetek

¹ Ladislaus Ravasz: *The Significance and the Future of Hungarian Protestantism*. In: *Hungarian Protestantism. Its Past, Present and Future*. By Emeric Ravasz, Stephen Kováts, Ladislaus Ravasz. Budapest, 1927. 193-194.

² A reformáció irodalmát tanulmányorozatban ismertettük. *Irodalmunk a fejedelemség korában*. Erdélyi Híradó (Szabadság) 1991. aug. 14. - okt. 2.

³ Régebbi irodalomtörténetünk egyenesen "nemzetietlen kor"-ként emlegette ezt az időszakot. Ehhez fűz kommentárt Szerb Antal Magyar Irodalomtörténete (Budapest, 1972) egyik fejezetében (117-121 l.)

⁴ Vö. Kőszeghy Péter: *Irodalom és művészetek a kezdetektől a XVIII. század elejéig*. In: *A magyarságtudomány kézikönyve*. Szerkesztette: Kósa László, Budapest, 1991, 357-538.

⁵ Az erre vonatkozó adatokat összegyűjtötte Benkő András: *Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéből*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1979. 94-106.

⁶ Kovács László Attila: *Árva erdélyi orgonák*, Református Naptár az 1995. évre, 132-137.

⁷ Az ezutáni írók felekezeti hovatartozására legtöbb esetben csak Zoványi Jenő Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikona (Budapest, 1977.) ad elég megbízható utalást.

⁸ Vö. Boros György: *Az Unitárius Teológiai Akadémia szervezete, szabályai és fejlődésének története*. Kolozsvár, 1916; Nagy Géza: *A kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Kolozsvár, 1995.

⁹ A statisztikai adatok többsége az 1. jegyzetben szereplő *Hungarian Protestantism* című kötet 158-166. lapjairól való.

TÓTH PÉTER

COLLOQUIUM^{*}

(Egy elveszettnek hitt unitárius iskoladráma)

Dolgozatom tárgya egy korábban elveszett, majd előkerülés után az OSzK-ban Oct. Hung. 1096. jelzettel ellátott kéziratos kötet Colloquium című szövege, illetve ennek irodalom- és esztétörténeti behatárolása és a szöveg töredékességének következtében az elképzelhető teljes drámaszöveg szerkezetének rekonstrukciója.

A kéziratos kötetet először Balassa József ismertette az 1913-as Irodalomtörténet lapjain.¹ Ugyanebben az évben még Borbély István szakértői vé-

* Megjelent a Pintér Márta Zsuzsanna – Kilián István szerkesztette: *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*, Debrecen, 1993 c. kötetben, 73-80 l.

leménye is megfogalmazódik, amelyben - alább kifejtett argumentációval - a Colloquiumot a XVIII. sz. második felére datálja.²

Több-kevesebb szkepticizmussal ezt - a még teljes szöveget vizsgáló állásfoglalást magáévá teszi irodalomtörténetírásunk is.

Dombi Béla és Alszeghy Zsolt drámatörténeti összefoglalása a XVI. századi hitvitázó drámák között említi a Colloquiumot - a Debreceni disputa és a Nagyváradi komédia társaságában - "bár a XVIII. század második feléből valónak bizonyult" - írja Alszeghy idézve Borbélyt.³ Zoványi Jenő szkeptikusabban fogalmaz, amikor a XVI. századi szatirikus színműfélék között mint "bizonytalan keltezési idejű" szövegről ír a Colloquiumról.⁴ A mai szakirodalom bizonytalanságát is jól mutatja, hogy a Protestáns iskoladrámák gyűjteményében a Colloquium a "meghatározatlan helyről és időből származó darabok" közé kerül. A szöveg közzlése után jegyzeteiben Varga Imre egy XVI. sz. után íródott, Kolozsvárhoz kötődő drámaként próbálja elhelyezni mégis a Colloquiumot. A jegyzet záró mondata "a szerzőről semmit sem tudhatunk."⁵

Ez az érdekes és rejtélyes szöveg Nagykadácsi Inczeffi József által nagyrészt 1810-ben másolt kéziratos kötetben maradt ránk. A colligátumban a Debreceni disputa és a Nagyváradi komédia kései másolatai között helyezkedik el a Colloquium. Szövege nem teljes, hiányzik a befejezés, amely egy - a colligátumból kiesett - nyolcványi füzetecske elején volt. A nyolclapos ív másik része a Nagyváradi komédia elejét tartalmazta. A colligátumban még egy-egy unitárius traktátus, káté és hitvallás található. (A colligátumot részletesen ismertette Balázs Mihály az Irodalomtudományi Intézetben tartott előadásában.)

Hogy miért is kerülhet egy kolligátumba és a szakirodalomban is a Debreceni disputa és a Nagyváradi komédia mellé a Colloquium, azt talán világosabbá teszi tartalmának rövid ismertetése.

A Colloquium - a címnek megfelelően - dialógusokkal kezdődik. Először a hitében megütközött unitáriusból lett pápista és a kálvinista indul el az igaz vallás keresésére. Majd találkoznak az ateussal, törökkel és zsidóval, akik néhány mondatos disputáció után elfogadják a kereszténységet, és csatlakoznak a kereszténységben igazi vallást keresőkhöz.

Ekkor jelzi a szöveg az első intermediumot, amelyben János Zsigmond udvara előtt ilyen parancsot ad: "hogyminden eretneket ország gyűlésére citáljad, de kivált unitáriust, ha kapsz." A közjáték után egy lutheránus és unitárius párbeszédét látjuk, majd ismét az előbb említett közjáték következik, amelyet még egy Rex megszólalás követ. Ezután - a parancsot teljesítvén - János Zsigmond elé állítják Dávid Ferencet, akinek bölcs magatartása és beszéde a királyt is az igaz vallás keresésére ösztönzi. Ezért János Zsigmond hitvitát rendez udvarában, amelyben a pápista, lutheránus, kálvinista, oláh és unitárius papok mondják el felekezetük tantételeit.

János Zsigmond a hitvita végén az előbb még üldözött unitárius vallásra áll. Ezt látva a többi felekezet papjai, egy utolsó szóváltásba keverednek még az unitáriussal. Az utolsó ilyen dialógusnál (oláh–unitárius) szakad félbe a szöveg. (A szöveghiányra még alább kitérek.) A Colloquium szövege tehát java-részt megvan, vizsgálata újabb tanúságokkal szolgálhat.

A szakirodalom által is elfogadott tény, hogy a Colloquium egy *hitvitaszerű unitárius iskoladráma*. Problematikus azonban a keletkezés helyének, időpontjának és a szerzőségnek a kérdése. Ezek megközelítésekor először a szövegen kívüli majd a szöveg vizsgálatának eredményeit említem.

A Colloquium, mint iskoladráma, előadásra szánt szöveg. Ezt a prologusban megszólaló Orator szavai is egyértelművé teszik.

Az előadás helyének a kérdése az unitárius iskolai színjátszás rövid jellemzéséhez vezet. Az unitárius iskoladráma kialakulása és fennmaradása a kolozsvári Unitárius Kollégiumhoz köthető.

Ez a vezető, szinte egyeduralkodói szerep derül ki az unitárius iskoladrámák helyi megoszlásából is. Az eddig ismert 34 darab közül 29 a kolozsvári Unitárius Kollégiumból való. A fennmaradó 5 dráma közül bizonyítottan csak 3 nem tartozhat a kolozsvári drámák közé, hiszen a Nagyváradi komédia és a Colloquium Tordáról való, az itt működő unitárius gimnáziumból. A gimnázium szorosan kötődik a kolozsvári Unitárius Kollégiumhoz, a tordai gimnázium tanárai általában Kolozsvárról kerülnek ide, ismerve az ottani színjátszást.

A kolozsvári Unitárius Kollégium - mint a Colloquium írásának és előadásának helye - jól beleillik a szöveg hitvitaszerűségébe is. A kolozsvári Unitárius Kollégium lehetett az a hely, ahol szerzője a XVI. századi hitviták szellemiségével kapcsolatba kerülhetett. Azt hiszem, elegendő ennek alátámasztására a Debreceni disputa szöveghagyományának felidézése. Mind az öt szövegről elmondható, hogy szorosan kötődik a kolozsvári unitarizmushoz.⁶

Mivel a Colloquium vallási témájú, érdemes a vallási témával foglalkozó pasquillusokat szemügyre venni. Ilyen jellegű pasquillust alig találtam. A szatíra, a gúny nem felekezetekről, hitről, hanem személyekről szól inkább. Ezek a szövegek jól tükrözik a korabeli hitviták előbb említett durva, személyeskedő jellegét. Mindez a pasquillus ellaposodásáról beszél, hiszen a XVII. század elején még *közérdekű* témát dolgoz fel, kollektív. A századforduló után azonban egyre inkább az eszmei súlytalanság jellemzi.⁷ A Colloquiumot tehát szatirikussága alapján inkább a *XVII. századi kollektív pasquillusokkal lehet kapcsolatba hozni*.

A vizsgált korszakban azonban van egy vallásokkal, felekezetekkel is foglalkozó, műfajtaírsai közül kiemelkedő pasquillus, Szentpáli Ferenc: *Imago Veritatis-a* (1672).

Az erdélyi életnek ebben a szatirikus enciklopédiájában Szentpáli és *Ad Religionem* címszó alatt az igaz tudományt keresve a pápista, lutheránus, református vallással szemben elmondja az ekkor már tipikus dogmatikai ellenérveket, és ehhez kapcsolódva a szatirikus megjegyzéseket. Így jut el az unitáriusságig, amely számára az igaz tudomány.

Szentpáli az 1660-as évek közepéig a kolozsvári Unitárius Kollégiumban tanult. Elmondható tehát, hogy az egyetlen "hitvitaszerű" szatirikus mű is a kolozsvári Unitárius Kollégium környezetéből kerül ki. Korszakunkban tehát a kollégium szellemi légköre - szöveghagyománya! - lehetővé tette az ilyen típusú szatirikus szövegek kialakulását.

Nem lehetséges-e az, hogy az Imago Veritatis - mint a Colloquium tematikájában, ábrázolásmódjában legközelebbi rokona - közvetlenül is rányomta bélyegét erre a műre?

Mindkét mű szövegének tüzetes átvizsgálása után jónéhány tartalmi vonás hasonlóságát lehet felfedezni. A XVII. és XVIII. században újra és újra átdolgozták, átmásolták a Debreceni disputát. Mindez egy erős *kézírtos drámai hagyományra* utal a kolozsvári Unitárius Kollégiumban.

Ezek mellett a Colloquiumnak a kolozsvári Unitárius Kollégiumban való előadására utal még a szöveg maga is. Az egész dráma tanító szándéka azt valószínűsíti, hogy a *kolozsvári* unitáriusból lett pápista nem pusztán példázat értékkel bír, hanem konkrétan a kolozsváriakhoz szól. Másrészt a Pápista páter által emlegetett "Kolozsvárott a Boldogságos Szűz képi sír" is Kolozsvárra utal.

A kronológiai argumentáció kiindulópontja - a már fentebb említett Borbély István véleményének részlete: "íratásának idejéül én a XVIII. század második felét gondolom. Hogy nem a XVI. században készült, azt sok argumentum bizonyítja."

Hogy a Colloquium valóban nem lehet XVI. századi szöveg, az bizonyos. Elképzelhetetlen lenne például a kolozsvári unitáriusok katolizálása a XVI. században. A Colloquium hitvitázó jellege is eltér a XVI. századi radikális reformáció tudós disputáitól. A megcsontosodott, ortodox egyházak dogmatikai szócséplésének íze érezhető inkább a Colloquiumban. Mintha a XVII. század durva, trágár és személyeskedő hangú polémiáinak Pápista pátere szólalna meg a Colloquiumban ilyen módon: "mert ez az igazabb vallás, *átkozott*, aki azt nem hisz, *átkozott*, aki az ellen száját is fel tátja. *Anathema, Anathema, átkozott, átkozott* aki az ellen rugoldozik." Máshol "Fegyveremet, kezemet ma véred meg mossza."

A Colloquiumot XVII. századi vagy annál későbbi irodalmi szöveggént vizsgálva a szatirikusság is figyelmet érdemel. Éppen e korszakban áll az erdélyi pasquillus-költészet műfaj történeti csúcspontján. Ezek olyan unitárius toposzok lehetnek, amelyeket mindkét szerző a kolozsvári Unitárius Kollégiumban sajátíthatott el. A két mű szövegében azonban található *szövegszerű egyezés* is.

IMAGO VERITATIS

"Lutter fülét tartya az
pápa lovának" (678. sor)

COLLOQUIUM

"Pápa lovát tzipra kantárral
vezeted - mondja a lutheránusnak
az unitárius.

A szövegegyezés lehet egy toposz két változata, vagy Szentpáli szóképét vehette át a Colloquium. Az azonban mindenképpen bizonyos, hogy a két szöveget kronológiailag egymáshoz közelíti.

Az Imago Veritatis és a Colloquium etnikai és vallásfelekezeti képe is rendkívül hasonló. Szentpáli szatírája megcélazza a pápistákat, lutheránusokat, kálvinistákat. Ezeken kívül pedig, mint számottevő tényezőről így ír még az Imago Veritatis 765-768. sorában:

"Nyomorú hazánkban mennyi vallás vagyon
Te neked is (unitárius) neved recepták közt vagyon,
sidó vallás, török, görög, oláh vagyon
Egynek sincs rontója, csak teneked vagyon"

A Colloquium és az Imago Veritatis által megcélzott felekezetek szinte ugyanazok. Különösen érdekes, hogy a négy "recepta religion" kívüli vallások felsorolása is majdnem azonos (török, zsidó, oláh), tehát a két szerző közel azonos felekezeti megoszlást láthatott maga előtt a valóságban is. Ez a kép a XVIII. század utolsó harmadánál korábbi állapotra nem jellemző.

Az Imago Veritatis és a Colloquium műfaj történeti, tartalmi, textuális, etnikai és vallástörténeti összevetése alapján a két szöveg egy korszak szülöttjének tekinthető. Így a Colloquium a XVII. század utolsó harmadába, esetleg a XVIII. század első évtizedébe helyezhető. Mit kezdjünk azonban Borbély István azon argumentumával, hogy "az atheus szerepeltetése csak a XVIII. században volt lehetséges."

Közismert, hogy a XVI. század utolsó harmadában éppen Arisztotelészre hivatkozó radikális gondolkodók jelentek meg Erdélyben (pl. Christian Francken). Francken mind a kolozsvári Unitárius Kollégium katedráján, mind a traktátusokban kifejtheti ateista nézeteit. Arisztotelianus érvrendszerére a válasz is megszületik szombatos körökből.

A XVI. század végi erdélyi ateizmus irodalmát így foglalja össze Pirnát Antal: „Az 1590-es évek első felében Erdélyben *legalább két olyan, magyar nyelvű, fordításokban is terjesztett vitairat lehetett forgalomban*, amelyek az arisztotelianus filozófiai érvkészletre hivatkozva tagadták (...) az egész keresztény és zsidó vallási tradíciót.”⁸ Elméletileg nem kizárható tehát, hogy a kolozsvári Unitárius Kollégium hagyományait jól ismerő szerző a Colloquium atheusát a száz évvel korábbi atheizmus-polémia ismeretében írja meg.

Az atheus szereplésével és meggyőzésével a műben az unitáriusok diadala csak fokozódik, szerepeltetése tehát tudatosan drámapoetikai célzatú, a felekezetek közötti megjelenése a legfiktívebb. A kronológiai pontosításhoz a szöveg még a további argumentumokat adja kezünkbe.

Az I. actusban a pápistává lett unitárius megszólalásában megemlít egy hétköznapi esetet is: "A minap veszekedvén egy rossz emberrel, a katonák megfogának, a fartsokomnak amaz hosszú likas vassal eleget adának, hogy lelkem szakadtában *bizodalmoson mondom nekik ne bántsatok, mert én pápista vagyok, de ők csak azt nyesték, akár fekete kutya, akár fehér kutya, akár tarka kutya, mind csak kutya.*"

Melyik korszakban játszódhatott le ez a jelenet? A történetben durva, erőszakos katonákról van szó, akiknél mentő érv lehetett valaki számára az, hogy *pápista*. Ezek szerint egy *pápista katonaságról* illetve egy pápista államhatalmat képviselő katonaságról van szó.

Ez természetesen a Habsburg hadsereget és befolyást bizonyítja a kérdéses korszakban. Ennek a hadseregnek mindegy, hogy milyen vallású az ember (kutya!), ha erdélyi. A *Habsburg államhatalom megerősödése és a hadsereg erőszakos jelenléte jellemzi tehát a dráma megírásának korszakát*. Ezek a jellemzők Erdélyben csak 1690-1703 és 1711 után lehetnek érvényesek. 1711 után a Habsburg-birodalomba betagozó Erdélyben ilyen unitárius pápistaellenes drámát előadni nem lehetett. A másik - az eddigi vizsgálati eredményekbe beleillő - korszak 1690-1703. 1690 után megindul Erdélyben az erőteljes ellenreformáció.

1695-ben megtörténik Erdély második katonai megszállása. A nagy létszámú kimerült és eldurvult hadsereget nehezen tudta eltartani Erdély. Ennek a következményei a mindennaposá váló atrocitások.⁹ Ilyen katonák kezébe kerülhetett áttért unitáriusunk is, akit a császári katonák pusztán erdélyi mivolta miatt megvertek. *A történelem tehát leginkább a Colloquium keletkezésének reális idejéül az 1696-1703 közötti - Habsburg dominanciájú - időszakot jelöli ki.*

A datálás pontosítására a szöveg még egy kézzelfogható művelődéstörténeti adalékot nyújt. A pápista páter megemlíti, hogy „Kolozsvárott a Boldogságos Szűz képi sír.” A könnyező Máriát 1681-ben festette Lukács Iklódon. 1699-ben vették észre, hogy a „Boldogságos Szűz Mária képe könnyez.” Kolozsvárra a kép Kollonich rendeletére kerül a jezsuitákhoz, 1699. pünkösdjé után.¹⁰

Véleményem szerint a Colloquium tehát 1699-1703 között íródott unitárius iskoladráma. A szöveg jól beilleszkedik a kolozsvári Unitárius Kollégium századfordulón megélénkülő (1703 után megszakadó!) színjátszásba is. A korabeli drámapoetikai sajátosságok is erre az időre teszik a Colloquiumot. A századforduló drámái latin és magyar nyelven is fennmaradtak, és gyakran jellemzi őket a kevert nyelv.

A Colloquium tehát a kolozsvári Unitárius Kollégium XVII. század XVII. század fordulóján prosperáló színjátszásnak terméke lehet. A századfordulón a pápisták térnyerése is szükségessé, a zavaros politikai helyzet lehetővé tette a virágzó unitárius színjátszást.

Az 1693-ban Kolozsvárott végleg letelepedő jezsuiták az iskoladrámát a térítés eszközévé teszik. A kolozsvári jezsuiták színjátszása ebben a kritikus időszakban válik rendszeressé. A pompa, a csillogás, zenei kíséret vonzotta a nem katolikus közönséget is. Természetesen az unitáriusok sem nézik ezt tétlenül. Rendszeressé és széles néprétegek számára érthetővé (magyar nyelvűvé!) teszik a színjátszást. Ebben a felekezetek közötti nagyon kiélezett lélekadászásban aktuálisan szólalhatott meg a XVI. századi hagyományt fellevenítő hitvitázó dráma és annak pápista szatírája. Mint fentebb említettem a dráma befejezése hiányzik. A mű belső logikája azt kívánná, hogy az olyanra elrajzolt pápista János Zsigmond egyértelműen kihirdesse - ne csak javallja! - az unitarizmus győzelmét, talán az egész udvar előtt. Egy ilyen Rex-monológ a néző számára is egyértelművé tehetné a prológosban mondotakat, hogy

"... kitsoda ül az erős sántzban"

és

"... ohajt az Órdögi lántzban."

Az áttérő által kimondatott győzelem nem egyedülálló írói gondolat, fogás. A Debreceni disputa befejezését vizsgálva, hasonló szituáció áll előttünk. Az unitáriusokhoz áttérő Vicarius Pál a közönséghez kiszólva tanítja az unitarizmust, és felszólítja a közönséget is, hogy kövesse az áttérésben.

A két dráma szerkezete még abban is hasonlít, hogy mindkettő három felvonásra tagolódik, s ezek közül a harmadik felvonás a tulajdonképpeni hitvita. Értékrendjük is hasonló. Egy ilyen típusú, hosszabb befejezést valószínűsít a szöveg kolligátumban elfoglalt helye is. A Nagyváradi komédia

sztuáció-teremtő eleje a nyolc lapnyi hiány kisebb részén volt - írja Balázs Mihály idézett előadásában.

A Colloquium szerzője feltétlenül ismerhette a kolozsvári Unitárius Kollégium hitvitázó dramatikus hagyományát. Az ateizmus kapcsán megjegyezhető, hogy talán szélesebb körben is ismerte a kolozsvári Unitárius Kollégium kéziratos hagyományát. A mű mégis egyedi, főleg fiktív jellege miatt. Egy képzel, vallások közötti hitvita János Zsigmond udvarában a Colloquium. Egy ilyen történet kitalálása vagy egy poetát vagy egy forrást feltételez. Sem Felvinczi, sem Szentpáli nem valószínűsíthető szerzőként. A szöveg magas képzettségű, nem domidoctus értelmiségire utal, ugyanakkor mégis magyarul ír, ráadásul versekben is.

Szerzőnk valószínűleg forrásból dolgozott. Ilyen forrás, amely a kolozsvári Unitárius Kollégium szöveghagyományában is előfordulhatott, a Colloquium fiktív alapötletéhez sokban hasonló Jacobus Palaelogus: Disputatio Scholastica című írása. A Disputatióban is János Zsigmond udvarában - Janopolisban folyik az egyetemi zsinat.

A "minden halandók általános gyülekezetének" János Zsigmond a döntőbírája. Ez a döntőbírói szerep jellemzi a Colloquium János Zsigmondját is. Hasonlóságok és különbségek a két szöveg között bőven akadnak. Talán elképzelhető, hogy a cselekmény magját a Disputatio... szolgáltatta, a megírás mikéntjét pedig a hitvitázó drámák. Az egészen bizonyos, hogy cselekményével és megírásának módjával kimagaslik a korabeli színjátszásból.

Remélem, hogy vizsgálódásaimnak ezen eredményei hozzásegítenek e rejtelmes szövegnek - a Colloquiumnak - tudományos interpretációjához.

Jegyzetek

¹ Balassa József: *Unitárius hitviták a XVI. században* It 1913. 156-160.

² Borbély István: *Még egyszer az "unitárius hitvitákról"* It 1913. 453-455.

³ *Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig* (Kiad. és bev.: Alszeghy Zsolt) Budapest, 1914. 14-15.

⁴ Zoványi Jenő: *A magyar protestantizmus története 1565-től 1600-ig*. Budapest, 1977. (Humanizmus és reformáció 6.) 31.

⁵ *Protestáns iskoladrámák I-II.* (Sajtó alá rendezte: Varga Imre)

⁶ Pirnát Antal: *A magyar reneszánsz dráma poetikája* Itk 1963. 287-302.

⁷ Varga Imre: *Arisztotelianusok és antiirinitáriusok*. Helikon, 1971. 363-392.

⁸ Varga Imre: i. m.

⁹ *Erdély története I-III.* kötet. (Szerk.: Köpeczi Béla) Budapest, 1987. II. k. 893.

¹⁰ Jordánszky Elek: *Magyarországban és az ahhoz tartozó részekben lévő holdogságos Szűz Mária kegyelem képeinek rövid leírása*. Budapest, 1988. (Faksimile) 132-135.

AZ ELSŐ ÖT ÉV ... ÉS AMI NEM KÖVETKEZETT...

I. Alapadatok a bukaresti unitarizmus történetéhez

Feltehetőleg 1938-ban jelenik meg a bukaresti BERNAT nyomdában az a könyvecske¹, amelynek alapján megpróbálom röviden összefoglalni a bukaresti unitarizmus kezdeteit és egyben hőskorát. A korabeli reklámokkal dúsírtott 76 oldalas könyvecske bevezetőit dr. Varga Béla püspök és Kovács Lajos esperes jegyzik. Szerkesztője Lőrinczy Géza unitárius lelkész.

1. Unitárius lelkész utazása a Havasalföldön közel száz évvel ezelőtt. Németh Ernő egyházközségi gondnok.

1843 tavaszán Ürmösy Sándor unitárius lelkész régi álmát megvalósítandó immár másodszer kel át gyalogszerrel a Kárpátokon, abból a célból, hogy az Ókirályság területén élő hittestvérei sorsáról tájékozódjék. Tulajdonképpen a Havasalföldi fejedelemségről lenne szó, hiszen Románia még nem létezik, s útiránya kétségtelenné teszi úticélját. Tömös-tető - Sinaia-i ortodox kolostor - Breaza - Cîmpinița - Cîmpina - Ploiești - Bukarest.²

Sinaia-n a kalugyerek szívesen fogadják és fel is tarisznyálják, annál is inkább, hogy közülük némelyek "erősen székelyes hangsúly"-lyal beszélnek. Breaza-n még nyoma sincs a szép nyaralóknak, embereket is elszórva lát. Cîmpinița-n talál az első nagyobb számú magyar ajkú hívó közösségre és az első magyar temetőre, ahol közel kétszáz sír jelzi - néhány évtizednyi hozadékkal -, az élő közösség lehetséges lélekszámát. Igaz, a cîmpina-iak is "besegítenek", hiszen "otthon" nem temetkezhetnek, "e helyen lévén nekik temető engedélyezve". Ploiești városában mintegy 300 katolikust és protestánst talál "a megszokott egyenetlenkedésben". Erről nem tehet se Boldescu bojár, aki templomhelyet adományozott számukra, igaz, a magyar ajkú papok-lelkészek se, hiszen ilyen nem található Ploiești-en. Barabás József "gyógyász" az, aki az utazót kalauzolja és szükség esetén "a keresztséget és házassági esketést vitte".

Bukarestbe érkezve Ürmösy Sándor végiglátogatja az egyházközségeket. A katolikusok a XVII. században költöznek át ide Tîrgovișteről, ahol a XIII. sz.-tól létező egyházukat nyolcszor dúlják fel a tatárok és törökök. A XV. sz.-tól katolikus magyar papokról is van tudomása az adatközlőnek. Ilyeneket Baratia-n talál, ahol 1843-ban a római katolikusoknak iskolájuk is működik, 40-50 tanulóval és "tót tanítóval."

A protestáns templomot még együtt építik a magyarok és szászok, de ez utóbbiak kizárják a "fészekrakókat", s 1822-ben, közel száz évi közösködés után a magyarok kénytelenek külön templomot építeni. E református templomnak az unitáriusok a csángó lutheránusokkal együtt "már első alapítási mozzalmaiban" részt vettek. A református templom mellett iskola és temető is